

Коліївщина 1768 р. : малодосліджені сторінки історії

Без особливого перебільшення можна стверджувати, що до подій 1768 р., які увійшли в історію під назвою Коліївщина, історіографія була досить прихильною. Про них писали мемуаристи й автори хронік, вони осмислювалися сучасниками та наступними поколіннями вчених. Внаслідок більш як 200-літніх наукових (і позанаукових) пошуків істориків різних шкіл і напрямів, їх дискусій та суперечок вимальовувався ряд концептуальних підходів щодо напрямів вирішення цієї проблеми. Насамперед практично всі історики оцінювали події 1768 р. як найвище піднесення гайдамацького руху, що розгортався у Правобережній Україні з початку XVIII ст. У визначенні причин вибуху Коліївщини була звернута увага на дві групи факторів - перший - соціальний і другий - національно-релігійний. За винятком кількох праць в історіографії побутувала також думка про повстання 1768 р. як "різанину" українськими селянами і козаками польської шляхти (особливо цей погляд був поширений у польській історіографії). Історики, як правило, заперечували конструктивний зміст подій повстання 1768 р.

Ряд міфів щодо оцінок Коліївщини створила радянська історіографія. До неї було характерне насамперед утвердження пріоритету класових факторів у з'ясуванні причин і ходу повстання. По-друге, більшість вчених розглядали Коліївщину через призму універсальної тези про "багатовікове прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом". Разом з тим, не можна ігнорувати й певних успіхів у вивченні цієї проблеми. Зокрема, опубліковано збірник документів, підготовлено ряд наукових праць, автори яких ввели у науковий обіг нові архівні матеріали (В.Голобуцький, К.Гуслистий, О.Лола, Г.Храбан та ін.). Історія Коліївщини зрозумілій інтерес викликала у вчених Польщі. У цьому плані звертають на себе увагу, насамперед, праці відомого польського історика В.Сєрчика.

На жаль, останнім часом розробка цієї проблеми істотно загальмувалася. Вона не увійшла в коло так званих "білих плям", заповненням яких у другій половині 80-х - початку 90-х років інтенсивно

займалася українська історіографія. Внаслідок утвореного вакууму, на сторінках шкільних підручників, у публіцистиці і художніх творах продовжують побутувати традиційні оцінки Коліївщини, які мало чим відрізняються від тих, що існували донедавна в історіографії. У цьому контексті, гадаємо, необхідно у постановочному плані розглянути окремі аспекти проблеми, вирішення яких має принципове значення щодо визначення місця й ролі цього повстання у визвольній боротьбі українського народу у XVIII ст.

Насамперед, очевидно, доцільно переглянути існуючу тезу про причини вибуху повстання 1768 р. Як не парадоксально, але Коліївщина мала генетичний зв'язок насамперед з подіями визвольних змагань українців середини і другої половини XVII ст. Падіння П.Дорошенка й масове спустошення Правобережжя (так звана "Руїна") привели до істотних змін у соціальній структурі населення, обумовили помітні зрушення у господарському житті краю і т.п. Процес відбудови економіки розтягнувся на багато десятиліть. Одна за одною прокотилися хвилі турецько-татарських вторгнень, відроджувалися й зникали козацькі полки, з'явилася гайдамаччина, інтенсивно проходили міграційні процеси. Складне політичне становище справляло серйозний дестабілізуючий вплив на економічне життя Правобережжя (особливо його південно-східний регіон). Значна часова лакуна, що розділяє обидві події, не повинна нас особливо насторожувати. Йшлося про генетичний зв'язок між учасниками визвольної боротьби та передачу ними естафети традицій на різних історичних відрізках історії з одного боку, та нових явищах, що з'явилися у 60-х роках XVIII ст., з іншого.

Події другої половини XVII - початку XVIII ст. вибили із нормальної колії десятки (якщо не сотні) тисяч людей. Одна частина населення залишала обжиті місця і переселялася у Лівобережжя, інша йшла у південні степи і у Запорожжя (з 1734 р.). Існувала й люмпенізована категорія, яка перебивалася на випадкових заробітках або наймитувала (згідно підрахунків В.Маркіної, в сільській місцевості Правобережжя тоді було від 40 до 60% безтяглих селян). Люди, позбавлені засобів до існування, становили невичерпний резерв поповнення гайдамацьких ватаг, а пізніше повстанських загонів М.Залізняка та його соратників.

У досліджуваній час зіткнулися і вступили між собою у відкритий конфлікт дві тенденції, які взаємовиключали одна одну.

З одного боку, до висхідній лінії розвивався процес проникнення у тканину феодального суспільства буржуазних відносин, з іншого, у південно-східній частині Правобережжя на зміну чиншу й слободам йшла відробіткова рента (звичайно, дослідникам не слід перебільшувати її рівня та інтенсивності у 60-х роках XVIII ст.). Вихід із ситуації, що склалася, різні групи правобережної людності шукали у різних напрямках - поміщики переводили свої господарства на нові форми господарювання, безпосередні виробники прагнули не допустити реставрації феодальних порядків. О. Гермайзе звернув увагу ще на одну обставину, яка, на його думку, спричинила кризові явища у господарстві Правобережжя і відповідно поглибила існуючі соціальні суперечності у суспільстві. Саме у XVIII ст. відбувається надзвичайно болюча переорієнтація поміщицьких мастків у їх експорті хліба через Гданськ на чорноморські порти. Щоб компенсувати втрачене джерело прибутків, магнати і шляхта переходять до масового запровадження оренди. Передача пропінанційних прав на шинки, млини, селітроварні, гуральні у руки інших осіб у кілька разів збільшувала виціск селян і спричиняла масове розорення безпосередніх виробників.

Вимагає певних уточнень також той аспект, який характеризує суспільно-політичні передумови повстання 1768 р. Гадасмо, спрощено виглядає теза про те, що Коліївщина була інспірована російським урядом, а також верхівкою православної церкви в особі ігумена Матронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського. Звичайно, не викликає жодного сумніву той факт, що Петербурзький двір у взаєминах з Варшавою постійно розіграв так звану "дисидентську карту". У 1767 р. він також не відступив від принципових засад політики імператриці Катерини II. Але, як переконливо свідчать джерела, на перший план висувалася не турбота про становище православних (воно внаслідок дії уніатів у 1765-1767 рр. було справді критичним), а міркування політичного характеру - загроза здійснення прогресивних реформ у Польщі. "Дисидентське" питання було лише приводом для втручання Петербургу у внутрішні справи Речі Посполитої. Для підтримки Радомської конфедерації (її учасники закликали Росію виступити гарантом "давнього державного ладу") на початку березня 1767 р. у межі Польської держави вступили царські війська. Внутрішнє становище особливо ускладнилося після створення ще однієї конфедерації - Барської (лютий 1768 р.), організатори

якої не допускали навіть думки про проведення будь-яких реформ і здійснення найменших уступок православним. Конфедерати провели серію погромів у селах і містечках Правобережжя, від яких постраждали селяни, православні священники, міські жителі.

Цілком зрозуміло, що вступ царських військ і початок військових дій проти барських конфедератів породили у частини православного населення ілюзію у можливості допомоги з боку росіян (власне, ці ілюзії були не новими - вони яскраво проявлялися і в попередній час, зокрема, під час виступу 1734 р.).

Таким чином, повстання 1768 р. спричинив цілий комплекс обставин - економічних, соціальних, політичних, релігійних і, навіть, міжнародних. Діяльність Мелхиседека Значко-Яворського відбувалася у руслі цих подій: освячення нових православних церков, поїздки до Варшави й Петербургу, ув'язнення й втеча з в'язниці створювали навколо імені ігумена ореол борця за "Грецьку" віру. Таким борцем він і був. Проте участь ігумена у подіях 1768 р. залишається й досі не до кінця вивченою. Документи ніби-то підтверджують думку про те, що Мелхиседек був причетний до повстання. Але згадки, що містяться у них, надто загальні, щоб на основі них робити конкретні висновки.

Разом з тим, дослідникам добре відомо, що підготовка до повстання і похід загону М.Залізняка розпочалися з Мотронинського монастиря. Саме у його келіях зібралася група запорозьких козаків (8 чоловік) на чолі з Йосипом Шелестом. Під час таємних нарад, суперечок і дискусій, які відбувалися весною 1768 р., вони виробили своєрідний план дій і вирішили розпочати боротьбу з шляхтою. На питання, чи був ознайомлений ігумен з планами козаків, відповіді однозначно не можна. У протоколі допиту, складеному безпосередньо після арешту у Карнопільському карабінерному полку 26 червня 1768 р., М.Залізняк про це не згадує (власне, слідчі й не ставили так питання). Лише через два місяці, коли, по-суті, основні вогнища повстання були гридушені, у новому протоколі допиту вперше з'являється тема Мотронинського монастиря і його настоятеля.

Очевидно, слідчі не могли довести участь Мелхиседека Значко-Яворського та монахів Мотронинського монастиря у повстанні. Не випадково у рішенні Київської губернської канцелярії від 25-27 серпня 1768 р. вже не згадуються обставини перебування М.Залізняка у Мотронинському монастирі. Опосередкованим

свідченням на користь цієї тези є той факт, що ігумен після 1768 р. не зазнав будь-яких утисків та переслідувань з боку російського уряду. Він був лише переведений у Переяславський монастир (згодом займав аналогічні посади у монастирях Києва, Лубен і в Глухівщині). Помер у 1809 р. Разом з тим, гадаємо, що цей аспект історії Коліївщини може стати окремим предметом вивчення з боку дослідників.

Сьогодні вчені можуть сперечатися навколо питання про те, зустрічався М.Залізняк з Мелхиседеком Значко-Яворським, чи вів з ним розмови, поділяв погляди ігумена або, навпаки, заперечував їх. Але факт залишається фактом - питання віри протягом усього ходу повстання займало одне із чільних місць. Залишивши 26 травня Холодний Яр, козаки і селяни оволоділи Жаботином, Черкасами, Смілою, Корсунем, Богуславом й деякими меншими містечками і селами. В ніч з 9 на 10 червня військо М.Залізняка за допомогою сотника І.Гонти взяло Умань. Козацькі отамани, підтримані місцевим населенням, за незначний проміжок часу визволили величезну територію Правобережної України від Чигирина на півночі до Балти на півдні, від Погребщища на заході до Чигирина на сході. На сьогодні дослідники мають вже достатньо документального матеріалу, який дозволяє реконструювати фактичну сторону розвитку повстання, напрями руху окремих загонів і діяльність отаманів М.Залізняка, реалізацію ними на практиці соціальних установок і т.д. і т.п.

Значно гірше в історіографії вивчене питання про ставлення Росії до подій 1768 р. на Правобережжі. Існуючі оцінки та характеристики, як правило, надзвичайно ідеологізовані. Тим часом введений у науковий обіг документальний матеріал свідчить про певну трансформацію оцінок Петербургу щодо повстання. На першому етапі командування російського експедиційного корпусу, введеного у Польщу для боротьби з конфедератами, досить індеферентно віднеслося до подій, які розгорталися у Подніпров'ї. У свою чергу це внесло певну долю заспокоєння і в повстанське середовище. До вступу російських військ у польські володіння керівництво руху поставилося з підкресленою прихильністю. Воно передусім неодноразово робило спроби налагодити прямі контакти з командуванням підрозділів корпусу М.Кречетникова, направляло своїх посланців до київського генерал-губернатора і т.п. Характерно, що у своїх зверненнях керівники окремих повстанських загонів свої дії вмоти-

вовували, на їх думку, найбільш вагомим аргументом: ніби-то існуванням відповідного указу імператриці Катерини II.

Ми не маємо підстав запідозрити А.Журбу, С.Неживого, М.Швачку та інших керівників Коліївщини у нещирості. Листи писалися тоді, коли повстання розвивалося по висхідній лінії, коли падали фортечні мури міст і містечок, а перелякана шляхта втікала на захід. З іншого боку, у нас не має серйозних аргументів, щоб на цьому етапі повстання говорити про подвійну політику з боку російських командирів. Вони, як правило, не втручалися у взаємини повстанців з поляками. Ситуація змінилася у другій половині червня 1768 р. У виясненні причин цих змін навряд чи доцільно обмежуватися лише тим фактом, що один із повстанських підрозділів у 20-х числах здійснив напад на Балту, яка тоді знаходилась у межах турецьких володінь (зрозуміло, що це викликало небажане для Росії загострення відносин з Портою). Очевидно, існувала й інша, але не менш важлива причина - величезний розмах повстання 1768 р., його яскраво виражене соціальне спрямування. На це однозначно вказує універсал Катерини II, адресований православним Польщі (9 липня 1768 р.). Оцінка імператрицею учасників масового повстання не викликає будь-якого двочитання. Для неї вони були "розбійники", "зłodї", "заколотники спокою народу". Тому "скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих будуть віддавати найвищому судові для покарання, на яке заслуговують". Нарешті відверто була задекларована теза пріоритету політичної доцільності у взаєминах з Польщею над етнічними чи релігійними факторами у ставленні до місцевого населення.

Універсал Катерини II став, по-суті, програмою дій російських військ у Правобережжі. Командування експедиційного корпусу, яке одержало офіційні інструкції, почало втілювати їх у життя енергійно і ціленаправлено. Ще в ніч з 25 на 26 червня поручиком Кологривовим були підступно схоплені М.Залізняка та І.Гонта. На початку липня розгромлено загін Швачки та вбито отамана Журбу. Потрапили у полон або загинули інші сподвижники М.Залізняка. Основні вогнища повстання були придушені (щоправда, виступи дрібніших загонів тривали і в наступний час - у другій половині 1768 р. - першій половині 1769 р.).

Документи слідства й допитів, проведених у Києві службовими особами над учасниками повстання - російськими підданими, показали зміщення акцентів Катерини II щодо оцінки подій на Правобережжі. Відтепер у протоколах та обвинувачувальному акті фігурують вже дві обставини: по-перше, М.Залізняку і його сподвижникам інкримінувалася підготовка "возмущения и бунта" і, по-друге, організація нападу на слободу Балту. О.Гермайзе звернув увагу на юридичне обґрунтування вироку, винесеного повстанцям. Він ґрунтувався на відповідних статтях Уложения Олексія Михайловича та правових нормах Військового Артикулу. Зрозуміло, що обидва документи як міру покарання передбачали смертну кару.

Підкреслене суворе ставлення російського уряду до заарештованих було не випадковим. Його можна пояснити такими причинами: 1) загостренням стосунків з Туреччиною; 2) проголошенням вірності Петербургу своїм союзницьким зобов'язанням щодо Польщі; 3) демонстрацією твердості політичної лінії відносно правобережного селянства і Запорозької Січі.

Щоправда, Петербург не зважився на застосування крайніх заходів щодо учасників Коліївщини. Смертна кара Залізняку і його найближчим сподвижникам була замінена меншим покаранням. Сьогодні важко сказати, чим умотивовувався такий підхід до вироблення остаточного рішення суду. Не виключено, що однією з причин були міркування чисто морального характеру. Адже певна доля відповідальності за те, що відбувалося на Правобережжі, лягала на Росію (згадаймо масові репресії, зокрема, судилища у Кодні й Сербях, в ході яких тисячі людей були фізично знищені).

Залишається до кінця не вирішеним питання про характер подій, які мали місце у Правобережжі в 1768 р. Вже зазначалося, що переважна більшість дослідників (хіба що за винятком Г.Храбана) вважає, що Коліївщина - це гайдамацький рух, у його крайніх, найвищих проявах. Гадасмо, що ця думка потребує певного уточнення. Звичайно, Коліївщина виросла на ґрунті виступів гайдамацьких загонів і її учасники засвоїли кращі традиції повстанської боротьби. Це, безперечно теза. З іншого боку, події 1768 р. від гайдамаччини відрізняє якісно вищий рівень організації, глибша суспільна свідомість селян і козаків, ширша соціальна база і т.п. Гайдамацький рух - це форма боротьби дрібних "партій", у яких було своєрідне і яскраво виражене спрямування. Ядро гайдамаків, як правило, складали 1-2 вихідці із Запорожжя, до яких

приєднувалися кілька місцевих селян або міщан. Вони виробили специфічні методи боротьби, перевага яких заключалася у надзвичайній мобільності загонів, доброму знанні місцевості, тісних зв'язках з селянами.

Коліїщина ж типологічно нагадує таку форму боротьби, як селянські війни. Справді, повстання готувалося групою запорожців під час їх перебування у Мотронинському монастирі. Для нього були характерні певна організаційна забезпеченість (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічна спрямованість.

Безпристрасні свідчення документів промовляють, що М.Залізняк і його сподвижники на визволній території поводити себе як справжні козацькі полковники. Вони налагоджували нормальне господарське життя, прагнули до збереження громадянського миру і припинення міжконфесійних конфліктів. На значній частині Правобережжя на практиці був реалізований лозунг "землі та волі".

Керівникам Коліїщини належать яскраві оригінальні документи ідеологічного характеру. Серед них "Універсал до польських селян" (авторство не встановлене) і звернення М.Москаля. Написані вправною рукою досвідчених ватажків повстання, вони розмовляли із селянами їх мовою, відбивали найпотемніші думки і сподівання кріпаків. На перший план висувалися питання ліквідації представників панівного класу, скасування панщинних робіт і великого феодалного землеволодіння, знищення ненависної для народу унії.

Повстання 1768 р. істотно відрізнялося від гайдамацького руху і соціальним складом його учасників. Як зазначалося, ініціатором Коліїщини виступали запорозькі козаки і частина люмпенізованих елементів. Проте з часом соціальний склад повстанських загонів зазнав істотних змін. Їх обличчя і природу почало визначати місцеве населення, насамперед, селяни, міщани, "польські козаки". Про це свідчать різні за походженням та формою документи.

Участь селян надала повстанню 1768 р. особливої гостроти, тривалості, а часто й драматизму. На знущення панів, дибку і фізичне знищення кріпаки відповідали тим же. Проте, як зазначалося, не події в Умані на початку червня 1768 р. характеризували

зміст Коліївщини. Її спрямування визначали, насамперед, конструкторивні засади, що їх несе будь-який великий народний рух.

Істотних коректив потребує також теза про так званий "возз'єднавчий" рух, який тривав у Правобережжі протягом XVIII ст. Вчені, як правило, підміняли поняття "возз'єднання Правобережної України з Лівобережною" (а стійке прагнення до цього у населення обох частин України справді існувало) на симантично ідентичне, але ідеологізоване поняття "возз'єднання Правобережної України з Росією" (до речі, це зауваження стосується і більш загальної проблеми - оцінки Переяславського акту 1654 р.). У цьому контексті не становили винятку події Коліївщини. Справді, документи засвідчують, що серед населення Правобережжя поширювалися чутки, що ніби-то "сии все пограничные места приемлются под Российскую державу и навсегда с под владения польского освобождаются" (лист генерал-губернатора П.А.Румянцева від 26 червня 1768 р. президенту Колегії іноземних справ графу М.І.Паніну). У нас не має підстав не довіряти правдивості цього листа (тим більше, що він підтверджується іншими документами). Інша справа, який зміст вкладався у ці слова козаками, селянами і міщанами Правобережжя. Йшлося, насамперед, про звільнення краю з-під польсько-шляхетського панування. І, по-друге, об'єднання обох частин українських земель забезпечувало б, на їх думку, відповідні політичні права та створювало додаткові економічні можливості для розвитку власних господарств (безперечно, на зразок козацьких). Про те, що ідея автономізму у Правобережжі залишалася досить стійкою, свідчить, зокрема, і той факт, що після приєднання краю до Росії (1793 р.) виникла навіть думка про створення тут козацьких полків.

Зрозуміло, що цим не вичерпується коло проблем, які вимагають нового осмислення. Все ще залишається відкритим питання про хронологічні рамки Коліївщини (1768 чи 1768-1769 рр.). Не менш важливою є проблема понятійного апарату, яким користуються вчені у визначенні характеру і спрямування цих подій (до речі, це стосується всього наукового напрямку, що вивчає історію визвольних рухів). Очевидно, у найближчому майбутньому доцільно також повернутися до вивчення теми про міжнародний резонанс подій 1768 р. на Правобережжі.

Коліївщина 1768 р. становила собою важливу віху на шляху багатовікової визвольної боротьби українського народу за доби се-

редньовіччя та в період нового часу. Цим виступом практично завершується епоха великих повстань в Україні. Він продемонстрував стійкість традицій боротьби українського народу за волю і незалежність. Генетичний зв'язок між попереднім етапом визвольних змагань українців і Коліївщиною очевидний. Він переломлювався через призму завдань боротьби проти соціального і національно-релігійного гніту, фокусувався на прагненні керівників повстання організувати життя за козацьким зразком. Словосполучення "нова Хмельниччина" несло конкретний зміст і цілком визначені історичні реалії.

Разом з тим, Коліївщина висвітлила глибоку кризу в політичному житті Речі Посполитої, її агонію, нездатність і небажання правлячих кіл Варшави протягом багатьох десятиліть вирішувати насущні питання етнічного і конфесійного характеру. Пройшло всього чотири роки, і відбувся перший поділ Польщі. А попереду було ще два поділи і століття бездержавності польського народу. За недалекоглядну егоїстичну політику панівних класів доводилося розплачуватися власною долею.